

կը պարունակէր. հայ ճարտարապետի կամ քարագործի միտքը կաշկանդուած չէր ուսուցչի կամ վարպետի տուած կանոններով, այլ բաց ասպարէզի մէջ կ'ընթացարարէր ինչպէս իր միտքն կը թելադրէր և երեսակայութիւնն կը ջերմացնէր գոգքին. ներշնչուելու ասպարէզը սահման չունէր: Այսպէս բացատրեմ միտքս: Երբ յոյն և հռոմայեցի ճարտարապետին կը յանձնուէր օրինակի համար եկեղեցի մը շինել, նա կը բանար Վիտրուվիոս կամ մի ուրիշ վարժապետի գիրքը և անոր կանոններով կը չափէր կը հաշուէր շինութեան մասերն, և թէ ճարտարապետական ոճերէն ո՞ր մէկն ընտրէ: Այսպէս Տիւրոսի մայր եկեղեցիէն բռնած Դ զարու սկիզբն, Հոռմի Ս. Պօղոսէն Ք զարու վերջը մինչև ԺԻ զար եկեղեցիներ բազիլիկալ ոճով և փայտեայ ծածրով կը շինուէին, մէկը միւսին լաւ կամ վատ ընթորինակութիւններ էին. չկայ յատակագծի փոփոխութիւն, որով և ոչ բովանդակ կառուցութեան մէջ տարբերութիւն մին միւսէն. որով այդ տեսակ գաղափարով տոգորուած մտքեր աւանդաբար կաշկանդուած կանոններով չէին կրնար ստեղծել կամ գտիչ լինել գմբեթաւոր եկեղեցւոյ:

Իսկ Արեւելք ընդհանուր, և Հայոց մէջ ճարտարապետ կամ քարագործն ազատ բնութեան մէջ մեծցած, միտքը ազատ կապանքներէ և պարտադրիչ օրէնքներէ, կը յանձնուէր իւր երեսակայութեան ներշնչութեամբ: Կը փորձէր ինչ նոր կերպով կառուցանել օրինակի համար Մաստարու, կամ Ատիսեմանի եկեղեցին, որ նման չէլլար ոչ Հոփսիսմէին, ոչ Թալէշու եկեղեցւոյն: Ասկից է որ կը ծագին այն հարիւրաւոր եկեղեցիներու յատակագծերը, տարբեր իրարմէ և ամէն մէկն իւր տեսակին մէջ գողորկի և համաչափութեան մէջ անբասիր: Բնական է որ Հայ քարագործը, չունենալով պետական դպրոց եւ Փիլիսոփայութեան գծագրութիւններ, նա պիտի դիմէր բնութեան մատենանին, նա պիտի յառէր իւր ուշքը սարերուն, բարձրակատար վրանածակ Մասիսին, և անոր

սպիտակափառ գազաթին վրայ կաղապարէր իւր գմբէթն: Եւ ուր որ տակաւին ձիւն չկար և Նոյ կանգնեց սեղան և առաջին գոհը մատոյց հաճոյական Աստուծոյ. Գողթան երգիչներն հոն կազմեցին հանգրուան իրենց մուսայից և Նահապետն հոն կանգնեց զ(վրին Հայաստանեայց:

«Ի լեռն աղատ որ գազաթամբ աստղանեմ,
Ընդ անվըթար կապոյտ վրանաւ լուսավառ,
Հոլաթեալ ճեմի Ոգի վեհափառ»։ (Հայրուհի)

Մասին բռնած է Հայաստանի սրտի վրայ աննկուն, յաւերժական, չկայ հայ որ չսիրէ, չքանչանայ և չյափշտակուի և չյուզուի քառասուն դարերու յիշատակներով: Հայ քարագործը զգայուն սրտովը, աւելի ազդուողն է բնութեան տեսարաններէն որ իրեն տպաւորակներուն կրնան ծառայել, անոր մտքի մէջ Մասին է Մայր եկեղեցին, ուր սեղան պիտի կանգնէ յաւերժական գոհի համար, կը մտածէ և կը գտնէ հնարքը հանճարեղ կերպով: Նա երկնամասն խորան մը պիտի կերտէ երկնաւոր թափառորին որ է իւր գմբեթաւոր եկեղեցին. շէնք մը որ պարունակէ իւր բովանդակ մասերով քրիստոնէական կըրօնքի իմաստն և բոլոր խորհուրդներն, բոլոր Սուրբ Գիրքը, զոր յետոյ պիտի տեսնենք:

Հայն այդ խորհրդազգած հոգին ծառանգեր է իւր պապերէն դարուց ի դարս, երբ իրենց բնաշխարհն Ատլանտիտ ջրասոյգ կորաւ, իրենք հանգրուանէ հանգրուան փոխելով գնացին հաստատուեցան ինդոսի եզերքը, զրախտամասն Թիբետի բարձունքների վրայ: Հոն առլանտիտն՝ արիական ազգի կոչումն պիտի ստանայ և անոր անդրադարձ ալիքները պիտի բեկուին, խաղաղին Մասիսի հովիտ լանջերի վրայ: Այդ ժողովուրդը նախապատմական դարերու մէջ բերաւ իւր հեռու աւանդութիւններ, վարդապետութիւններ և երազներ, որոնք Ս. Գրոց հոռո ունին, բանաւոր տունկեր որ եթէ երկնային իսպառ վճիտ աղբիւրէ չեն ըմպեր կեանքի ջուրը, սակայն այն աղբիւրէն կ'անցնի

իրենց հոգւոյն ծարաւն որ կենաց ծառի տակէն կը բողբէր և կ'որոգէր երկրիս չորս կողմերն: Վարդապետութիւն մը որ:

Դրդէ զմիտս յամպ գեղեցկին:

Որ մինչ յեկկինս ուր հոգին:

Աստուածգիտութիւնն Նահապետներու և Մարգարէներու միջոցաւ անաղարտ պահուեցաւ ընտրեալ ազգին մէջ: Եսակայն Արարհամէն յառաջ Աստուած իւր գիտութիւնն չէ՞ ծանուցեր ազգի մարդկան. և մարդիկ այնքան ժամանակ անաստուած ապրեցան: Ոչ. «Վասն զի գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ի նոսա. քանզի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա»: Առաքելոյն այս խօսքերէն կը հասկցուի որ յառաջ քան զԱրարհամ, Աստուած ուրիշ ազգաց մէջ փորձեր է տալ յայտնեալ կրօնք մը: Բայց որովհետեւ «Նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց. և խաւարեցան անմտութեամբ սիրտը նոցա... որք փոխանակեցին զճշմարտութիւն Աստուծոյ ընդ ստութեան» (Հո. ա. 18-28): Այնուհետեւ ձեռք կ'առնու Արարհամ որ Աստուծոյ յայտնեալ կրօնքն որդի ի հօրէ հաւատարմութեամբ պիտի պահեն, մինչև Մեսիան գայ աշխարհ:

Սակայն Զրադեշտական կրօնքին ըսկիզբն և այն վարդապետութիւնն զոր կ'ուսուցանէր մոգն կամ մարգարէն, մէկ Աստուծոյ և երեք անձնաւորութեանց շուրջն, ճշմարտութենէ հեռու չէր: Զրադեշտն եթէ հրեշտակի յայտնութիւն ունեցած չէ, սակայն իւր աչքի առջև ունէր ընտրեալն օրինադրէն, որ ուշիկ գտնուեցաւ կարգաւ զայն. ի միտ առնելով ծածկեալ գիտութիւնն. «Զի աներևոյթը նորա ի սկզբնէն աշխարհի, արարածովքս իմացեալ տեսաիւն այսիւնքն է՝ մշտնջենաւորութիւն և աստուածութիւն նորա: Զորոտադը Մանեսա զԱստուած, և այնպէս քարոզեց, ի սկզբան գտաւ յաշոդութիւն, բայց իւր աշակերտներու միջէն ելան հերձուածողներ և մուրեցեցուցին իրենց հետևող ժողովուրդի զանգուածը, որոնք առանց արարածներու միջնորդութեան անկարելի աւսացին պաշտել աներևոյթ, մշտնջենաւոր,

ամենակալ աստուած մը: Եւստի դիմեցին պատկերին, արեգական՝ որ ամենակարտ, դութեամբ և բիւր ազգի բարիքներով կապեց կաշկանդեց արտերու, և այնուհետեւ մուծին, արևի, հրոյ պաշտամունքն, որ մուրորութեանց մէջ ամենարեականն էր և աւելի տրամաբանական, աւելի համոզիչ և աստուածամօրձ. վասն որոյ և ոչ Առաքեալը կը խտրանէ զանոնք որպէս Եգիպտոսի, Յունաստանի և Հռոմայ իմաստուն ունէին՝ յիմարեցան. և փոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ՝ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոյ (anthropolatrie) և թուշոց և չորքոտանեաց և սողնոց»: Մինչ արիական զտարին ցեղերու մէջ, Զրադեշտի վարդապետութեան հետևող հեթանոսներն, բնաւ արձան մարդու թէ աւանասունի չմտացին իրենց տաճարներուն մէջ, այլ պահեցին կրակը իբրև սուրբ իմի որ կար նաև Արարհամու տան մէջ, մինչև Երեմիայ մարգարէի տարինները, որ թաքայց զայն գերութեան ժամանակ հորի մէջ, որով զոհագործութիւնը կը կատարուէին: Կրակը աւանդաբար Զրադեշտի աշակերտներու ձեռքով բերուեցաւ Հայաստան և բռնեցին նոքա երկու բանաստեղծական և գեղավայելուչ տեղեր ուր և հիմեցին Վահ-Ագնի մեհաններն Բագաւան կամ Դիցաւան Մարդկոտն լեռան լանջերու վրայ, իսկ միւսն ի Տարօն Աշտիշատու բարձունքի վրայ շքեղ նիստով, շարժելու չափ Մարդպետի նախանձն: Նոքա մշակեցին հայոց զրականութիւնն, զէթ գուռանականն, նոքա թարգմանեցին Ռիկ-Վե տայի երգերից, վիպասանութիւններից, որոց մասին Բուզանդէն յանդիմանութիւն և մեղադրանք պիտի կրէ չորրորդ դարու քրիստոնէութիւնը, որ սիրահար փառք իւր նախնեաց երգերուն, և իբր իւր անհոգ նոր կրօնքի սկզբունքներուն հաւատարմութեամբ հետեւելու: Առանց իմանալու որ Հնդկ զրականութեան և հաւատաւեաց արդիւնքն էր Հայաստանեայց ազգով և տակով, իրիկուրէ մինչ ի լոյս դարձն ի քրիստոնէութիւն: Ո՞վ կարող է հակադրել

պնդել թէ նոյն երգերէն կարելիներն դարձուցած չէին Գրիստոսի վրայ: Ռիկ-Վե-տայի երգերից թանկագին կոտորակ մը, խորենացին լսած գեղջուկներու բերանից, արդեօք նոքա ի դէմս մարդացելոյն Աստուծոյ չէին երգեր, բացատրելով Արեգական արդարութեան հրաշափառ ծնունդն: Մինչ թագազուլու մարգարէն ալ կ'երգէ. «Ճշմարտութիւն յերկրէ բուսաւ, արդարութիւն յերկնից երևեցաւ»: Եւսիքն «Երկնէր երկին, և երկիր»: Առանց երկուքի համընթաց գործակցութեան թէ երկրի և թէ արևու, այսինքն առանց մարդու Աստուծոյ խառնումին՝ Գրիստոսի ծնունդն տեղի չպիտի ունենար:

Ով ծովերու վրայ նաւարկեր է և կամ լեռանց գլուխն բարձրացեր է արևու ելքը դիտելու, կրնայ պատահած լինել, ինչպէս տողերուս գրողին, մէկ կամ միւս դիպումով մէջ, Գողթան բանաստեղծի նըկարագրութիւն տեսնել բնութեան տարբերաց մէջ, բեմադրուիլ նոյնութեամբ և հասկանալ որ քերթողն ականատիսի հաւատարմութեամբ Մեսիայի մը կամ Պուլիտի գաւակի ծնունդն կը նկարագրէ որ ոսկի դար պիտի բերէր մարդկութեան. Վիրգիլիոս ալ ներշնչուեր էր Չենտի Սիբիլայից և Վեստեան հիոյսերու գրքերուց, Օգոստեան դարը փառաբանելու: Հոն Հը-

ռոմի մէջ ալ Աւեստայի հուրն կը վառէր անշէջ, Բայց ոչ այնպէս ազատ, ինչպէս Հայաստանի մէջ, ուր ամէն ատեն և աշխարհախումբ տօնակատարութեանց ժամանակ կամ կրօնական հանդիսակատարութեանց միջոց կ'երգէին ցնծութեամբ գիւղական գործիքներով բամբիռով, սրբնգով և թմրկով: Կապիտոլինի վրայ Սիրիլլայից գրքերն յանձնուած էին «տասեր հինգ սրբագան» մարդոց պահպանութեան. կապի և փականքի տակ էին և միայն Սենատի հրամանով ատենան կ'ելլէին ցնծուելու և խորհրդակցելու, երբ պետական շահեր պահանջէին և ծերակոյտն օգտագործէր ժողովուրդի անտիպապաշտութիւնն:

Աստի էր որ Հռոմ կը հալածէր ելևսեան պաշտամունք և քրիստոնէից գաղափարական և աստուածային կրօնքն. մինչև որ արևելեան արիւնէ սերած կայսր մը կոստանդիանոս աստուածեան մը (déiste) շնորհէ իւզդի ազատութիւն: Քաղաքակառութիւնն պիտի ստիպէ զինքն կամայ թէ ականամայ հնազանդիլ հաւատոց և ընդունել քրիստոնէութիւնն պետական կրօնք, և կայսրը կը շարունակէ վարել տակաւին ծայրագոյն քահանայապետի պաշտօնն, զի դեռ Պոզուսի Հերրայեցոց թղթի քառա նայապիտութեան հոգին հասկացած չէր:

Հ. Գ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Այն օրն ի մօրէդ որ ծնար,

Դուռն լայիւր Լ'ամէն խնդային.

Հանց մաքուր ել ի յաշխարհէս,

Թ'երկիր լաց նա՛ դու ծիծաղիս:

ՆԱԶԱՐԵԱՆ ԶՈՒԶԱԿ